

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 53
2014

With summaries

KØBENHAVN 2014
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 67.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 171.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Else Marie Kofod
Erland Kolding Nielsen
Anne Ørbæk Jensen
Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Dansk Center for Musikudgivelse & Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-129-9

ANMELDELSER

Ellen Wulff & Kim Witthoff: *Tusind og én Nat*. Forlaget Vandkunsten 2013. 4.560 sider i seks bind. Indbundet, illustreret.

1001 Nat eksisterer ikke som fast defineret værk, men som koncept: En stor rammefortælling om mindre rammefortællinger med indlagte fortællinger, det hele beriget med digte. Skabt i en mundtlig fortælletradition og så at sige produktudviklet på markedspladsen: Fortælleren bygger spændingen op og bryder så af, så tilhøreren *må* komme igen næste dag og – mod en behørig erkendtlighed – høre fortsættelsen.

1001 Nat står temmelig alene i den arabiske litteraturhistorie, et fiktionssværk midt i en strøm af fremstillinger, der hævder at gengive historiske facts,¹ troværdige overleveringer om centrale enkeltbegivenheder i fortiden, begyndende med profeten Muhammeds gøren og laden, der supplerer koranen som forpligtende eksempler på det rette tros- og samfundsliv. Fra en sådan synsvinkel med dens afgørende vægt på det dokumenterbare (det være sig nok så fiktivt for en ekstern betragter!) er fiktion simpelthen bare en usand beretning og derfor ikke værd at beskæftige sig med for ordentlige, dannede mennesker.

1001 Nat er da heller ikke af arabisk oprindelse, men er i sin kerne inspireret af den persiske *Tuti-nameh*, hvis forlæg er den indiske *Śukasaptati*, en samling opbyggelige historier fortalt af en papegøje for sin ejerinde, for at hun ikke skulle falde for fristelsen til at forlade hjemmet og være sin mand utro, mens han var på forretningsrejse. Siden er rammehistorien i modificeret og løbende udbygget form vandret vestpå via Persien og flere arabiske mellemstationer for at ende i Cairo. Johs. Østrup påviste i sin på dette felt banebrydende disputats 1891² et persisk og flere arabiske lag med distinkte karakteristika, bl.a. feer og tryllehistorier i det persiske lag; kalif-anekdoter i Bagdad-laget centreret omkring Hârûn al-Rashîd (regerede 763-809 e.v.t.); og de undertiden grovkornede skæmtehistorier

¹ Daniel Beaumont i indledningen (netudgave) til *Slave of Desire: Sex, Love, and Death in the 1001 Nights*, New Jersey 2002, 192 s.

² *Studier over Tusind og en Nat*, 1891, 154 s. Russisk udgave Moskva 1904, tysk Stuttgart 1925.

i det egyptiske lag. Senere forskning har uddybet og præciseret lag og påvirkninger, således blandt andre D.B. Macdonald,³ der påviser fem lag: 1) En persisk samling historier under titlen *Hezâr afsâneh* [Tusind historier]; 2) En arabisk oversættelse heraf; 3) Rammefortællingen med nye arabiske historier; 4) En fatimidisk version (fatimiderne regerede Egypten 969-1171 e.v.t.); og 5) En syrisk version – der i et håndskrift fra det 16. årh. dannede grundlaget for den første udgave på et europæisk sprog: Jean Antoine Gallands oversættelse til fransk.⁴

Teksthistorisk er der meget få oplysninger at hente i den arabisk-sprogede litteraturhistorie. I det 10. århundrede omtaler en oversigtlig bogfortegnelse⁵ en samling historier, der kunne være en tidlig version af *1001 Nat*, men først i det 12. århundrede nævnes værket ved sit nuværende navn.⁶ Der kendes ikke tidlige håndskrifter,⁷ de fleste er senere end det 15. århundrede og indbyrdes ganske afvigende – ikke overraskende, værkets karakter af rammefortælling med et ikke på forhånd fastlagt antal indlagte historier taget i betragtning.

De vigtigste tekstudgaver er flg.:

1. Calcutta I: *The Arabian Nights Entertainments; In the Original Arabic, published under the Patronage of the College of Fort William; By Shuekh Uhmud bin Moohummud Shirwanee ul Yumunee*, Calcutta, vol. i 1814; vol. ii 1818. – Denne udgave ligger til grund for J.L. Rasmus-

³ I artiklen "The Earlier History of the Arabian Nights," *Journal of the Royal Asiatic Society* 1924, s. 353ff.

⁴ *Les mille et une nuit, contes arabes*, Paris 1704-1717, 12 bd. – Galland (1646-1715) var fransk orientalist, numismatiker og arkæolog, fra 1709 professor i arabisk ved Collège de France. 1670-1675 var han legationssekretær i Konstantinopel, hvor han bl.a. erhvervede et håndskrift med de første 282 nætters historier i *1001 Nat*.

⁵ Muḥammad ibn Ishâq Ibn al-Nadîm: *Kitâb al-Fihrist* [Fortegnelsen]. Udg. af Gustav Flügel et al., Leipzig 1871-1872, 2 bd. – Engelsk oversættelse ved Bayard Dodge: *The Fihrist of al-Nadim, a tenth-century survey of Muslim culture*, New York 1970, 2 bd. – Østrup 1891 (note 2) anfører på side 7 den relevante arabiske originaltekst og giver på side 7-8 en dansk oversættelse heraf.

⁶ Se Samuel Goitein, "The Oldest Documentary Evidence for the title *Alf layla wa layla*," *Journal of the American Oriental Society* 78, 1958, s. 301.

⁷ Et fragment fra det 9. årh. er dog beskrevet af Nabia Abbott i "A Ninth-century Fragment of the Thousand Nights: New Light on the Early History of the Arabian Nights," *Journal of Near Eastern Studies* 8, 1949, s. 129-164. Fragmentet, der nævner titlen "Historier fra tusind nætter", indeholder omtale af to personer ved navn Shîrazâd og Dînazâd, og det fremgår, at den ene beder den anden fortælle en historie.

- sens oversættelse 1824,⁸ den første danske direkte fra arabisk (den omfatter dog kun ét bind pga. oversætterens tidlige død 1826).
2. Bûlâq-udgaven (Cairo): *Alf laylah wa-laylah*. Bûlâq: al-Maṭba‘ah al-kubrâ 1251 H [1835 e.v.t.]. 2 bd. – Bûlâq-udgaven ligger til grund for talrige senere egyptiske udgaver, der dog som oftest er ekspurgerede⁹ og forkortede. Bûlâq-udgaven ligger til grund for alle senere europæiske oversættelser, herunder også Johs. Østrups omfattende udvalg på dansk 1927-1928, direkte fra arabisk.¹⁰
 3. Calcutta II: *The Alif Laila or the Book of the Thousand Nights and one Night, Commonly known as "The Arabian Nights Entertainments," now, for the first time, published complete in the original Arabic, from an Egyptian manuscript brought to India by the late Major Turner, editor of the Shah-Nameh. Edited by W.H. Macnaghten, Esq.* Calcutta 1839-1842, 4 bd. – Denne udgave, suppleret med enkelte historier fra Calcutta I, Breslau og andre kilder, ligger til grund for E. Littmanns komplette oversættelse direkte fra arabisk til tysk 1921-1928 (dog med de mest anstødelige steder gengivet på latin!). Littmanns oversættelse har, siden den udkom, været referenceværket for seriøse 1001 Nat-versioner på europæiske sprog, men det er nu ikke længere nødvendigt at henvise dertil for danskyndige forskere og andre interesserede – Ellen Wulff har sat en ny standard.
 4. Breslau-udgaven: *Tausend und Eine Nacht Arabisch. Nach einer Handschrift aus Tunis herausgegeben* von Maximilian Habicht und H.L.

⁸ *Tusende og een Nat, oversat af det Arabiske Sprog efter den for første Gang, i Calcutta, trykte Arabiske Text* ved Dr. Jens Lassen Rasmussen, 1. Bind, 1824, 248 s. Indeholder de første 100 nætter. – Digital facsimile på Det Kongelige Biblioteks websted: <www.kb.dk/e-mat/dod/115808146382.pdf>

⁹ Eksempelvis noterer Johs. Østrup (note 10) i fortællingen om "De syv Vezirer" (bd.1, s. 303): "Herefter følger i den arabiske Tekst en Historie, der fortælles til Bevis om Mændenes Trækhed, men den er af et saadant Indhold, at den absolut ikke egner sig til Gengivelse i et europæisk Sprog." Og tilsvarende i "Fortællingen om Lastdrageren og de tre Damer" (bd. 3, side 12): "Den Samtale, der her i den arabiske Tekst føres mellem Lastdrageren og de tre dristige Damer, er unægtelig meget morsom, men langt ud over, hvad der kan tillades i anstændigt Dansk," – hvorfor Østrup korter replikskifterne ned fra flere sider til et par linjers helt generelt referat (de muntre frivoliteter kan læses hos Wulff, bd. 1, side 106-111).

¹⁰ *Tusind og en Nat*, 1927-1928, 6 bd. Det vides ikke, nøjagtig hvilken arabisk udgave Østrup har brugt, men det har sandsynligvis været en Cairo-udgave baseret på Bûlâq. Østrup udelader bl.a. to omfangsrige ridderromaner om "Umar ibn Nu‘man" og "Aġib og Gharib" – som han også i disputatsen (note 2), side 152-153, betegner som hhv. sent tilkommen og stående helt uden for *1001 Nat*.

Fleischer. Breslau 1825-1843. 12 bd. – Ægtheden af det tunesiske håndskrift er omstridt.

5. Muḥsin Maḥdī har med udgangspunkt i det håndskrift, Galland benyttede (nu i Bibliothèque nationale de France) tekstkritisk søgt at rekonstruere en originalversion fra det 15. århundrede:¹¹ *Kitāb Alf layla wa-layla, min uṣūlihi al-‘arabiyya al-ūlā = The thousand and one nights, (Alf layla wa-layla), from the earliest known sources.* Leiden 1984-1994, 3 bd.; omfatter kun de første 282 nætters historier. – Det er denne udgave, Ellen Wulff har lagt til grund for sin oversættelse, suppleret med Bûlâq-udgaven.

Af væsentlig, nyere sekundærlitteratur kan især nævnes Mia I. Gerhardt: *The art of story-telling, a literary study of The Thousand and One Nights*, Leiden 1963, 500 s.; David Pinault: *Story-telling techniques in the Arabian Nights*, Leiden 1992, 262 s.; Wiebke Walther, *Tausend und eine Nacht. Eine Einführung*, München 1987, 174 s.; Robert Irwin: *The Arabian Nights: A companion*, London 1994, 344 s., der også findes på dansk: *1001 nat, en indføring*, Kbh. 2005, 354 s.; samt Ulrich Marzolph og Richard van Leeuwen: *The Arabian Nights encyclopedia*, Santa Barbara, CA 2004, 2 bd. (921 s.). *Encyclopaedia of Islam’s (EI)* tre udgaver¹² giver (i *EP* og *EP* under opslagsordet ‘Alf laylah wa-laylah’, i *EP* under ‘Arabian Nights’) tilsammen et godt overblik over forskningen i de seneste 100 år; artiklen i *EI*³ giver tillige en ajourført bibliografi op til 2006.

På dansk foreligger, ud over Johs. Østrup 1891,¹³ en mindre indføring i *1001 Nat* af Kaj Barr, Frede Løkkegaard og Svend Søndergaard, Kbh. 1961, 77 s.¹⁴ I forbindelse med den nye oversættelse er der udsendt en ledsagende publikation om *Tusind og en nat*¹⁵ med tre artikler, hhv. af Ellen Wulff: “Poesi og prosa i Tusind og én Nat;” af Ruth B. Röttigheimer: “Øst og vest i Tusind og én Nat;” og af Peter Madsen: “Tusind og én nat på dansk.” Selve oversættelsen indledes med oversætterens forord i bind I, s. xvii-xxx, der især behandler de indlagte digte og deres versemål (som oversætteren har bibeholdt i sin danske gendigtning!), og en indledning ved Peter Madsen, s. xxxi-lxx, der

¹¹ Om rekonstruktionen af teksten, se Maḥdī: *The Arabian nights, based on the text of the fourteenth-century Syrian manuscript*, London 1995, 428 s.

¹² Alle udgivet i Leiden: *EI* 1913-1936 (suppl.bd. 1938), *EP* 1954-2004 (registerbd. 2009) og *EP* 2007ff.

¹³ Disputats (note 2).

¹⁴ I serien *folkeuniversitetets bibliotek*.

¹⁵ *Carsten Niebuhr Biblioteket. En bogserie om islamisk kultur*, 24:2013, 26 s.

gennemgår de europæiske oversættelser fra og med Gallands epokegørende franske version.¹⁶

Gallands franske tekst blev hurtigt oversat til de fleste europæiske sprog – på dansk kom der adskillige udgaver op gennem det 18. og 19. århundrede.¹⁷ Den første danske oversættelse direkte fra arabisk (og i øvrigt den første til et europæisk sprog siden Galland) var J.L. Rasmussens ovenfor omtalte i ét bind fra 1824,¹⁸ først fulgt op et århundrede senere af Johs. Østrup.¹⁹ Sidstnævntes oversættelse, også direkte fra arabisk, er ikke blevet genoptrykt, mens vi i anden halvdel af det 20. århundrede i stedet har fået danske gengivelser af J.C. Mardrus' noget upålidelige og unødigt eksotiserende forfranskning af den arabiske tekst.²⁰

Det er på denne baggrund, Ellen Wulffs nyoversættelse skal ses, i direkte forlængelse af en fin dansk arabistisk tradition med øre for det talte sprog og samtidig som et kvalitativt nybrud, nøgtern og sober som Østrup, men uforbeholdent ærlig i viderebringelsen af det skrevne, om det så støder an mod det aktuelle pænhedsbegrebs konventioner eller ej – og nærmere originaltekstens sproglige virkemidler, end nogensinde før.

Et rimprosastykke beskriver og signalerer samtidig den beskrivendes glæde ved det beskrevne, dvs. tilfører emotionel værdi (Ellen Wulff, bd. 1, side 353): “Hvis I så den grønne jord smykket med et blomsterflor, et jordens broderi der gror, og øen midt i Nilens vand med mange skønne syn på land, og Habashdammen, var blikket mæt når I tog det til jer, fortunlet og træt. Så I aldrig det skønne syn, når Nilbredden kranses af grønne bryn som smaragder indlagt i sølvbarrers pragt? En digter har meget træffende sagt: ...” og så følger et lyrisk digt om Nilbreddens lyksaligheder nydt med rigelig vin. – Erotisk opstemthed kalder også på rimprosa (bd. 1, side 100): “Det var en ung kvinde, fem fod høj, højbarmet og næsten uden tøj, dejlig var hun, utroligt køn, fuldendt

¹⁶ *Les mille et une nuit* (note 4).

¹⁷ Eksempelvis *Tusende og en Nat, hvorudi paa en fornøielig Maade fortælles allehaande selvossomme Arabiske Historier og forunderlige Hændelser, saa vel som behagelige Elskovs Begivenheder, tillige med de Østerlandske Folkes Ceremonier og Sædvane. Først af det Arabiske Sprog i det Franske ved Monsr. Galland, men efter manges Begiering paa Dansk oversat. 2. forbedrede Oplag. 1757-1758. 1-12 i 3 bd. (1. oplag 1745-1746). – Mere herom i Peter Madsens i hovedteksten nævnte artikel fra 2013.*

¹⁸ (Note 8).

¹⁹ (Note 10).

²⁰ *Le livre des Mille nuits et une nuit*, Paris 1900-1904, 16 bd. – Danske versioner heraf: Oversat af C.E. Falbe-Hansen, 1947-1951, genudgivet 1967-1969 og 1975-1976. Oversat af Mogens Boisen, 1976-1980.

yndefuld og skøn, med en skikkelse der var rank som en røn og en pande som nymånen, hvid og tynd; med øjne så vildoksens og gazellens kunne komme an, øjenbryn som nymånen i måneden sha'bân, kinder som røde anemoners brand, en mund som kong Salomons seglring, Sulaymân, læber så røde som guldstøv i sand, som perler indfattet i koral hver tand, med en hals som det brød der bydes en sultan, med en overkrop som en brønd med fontæners vulkan og bryster som granatæbler, godt i stand; midt på maven en navle med plads til en halv deciliter harpiksolie eller vand, og derunder noget der lignede hovedet på en kanin med dunede ører ... Velan! Hun så ud som den veltalende digter udtrykker det i disse vers ..." – der dog ikke yder den unge kvinde mere poetisk retfærdighed, end rimprosaen.

Rasmussen 1824 og Østrup 1927-1928 oversætter prosa ved prosa og giver køb på den lejlighedsvis forekommende rimprosa, der kan ses som en art mellemstade mellem prosa og poesi og som bruges til at forsire teksten på særligt lyriske steder som naturbeskrivelser og elskovsmøder – som det fremgår ovenfor – eller til at dramatisere kampscener, der så kan få et næsten koreograferet præg. Sproget spændes op og udløses ofte i regelret poesi (hvor digtene står i kø og trængsel, så det kan virke overlæst – sikkert afhængigt af, hvilke digte fortælleren eller skriveren havde præsent eller ved hånden). Ellen Wulff følger med, tilsyneladende ubesværet (men det må have været et slid!), rimprosaen har rytme og rim, digtene både rimer, hvor de skal, og følger de tolv klassisk arabiske versemål (som forbillidligt navngives i margen ud for det enkelte digt og skanderes på det medfølgende bogmærke), hvor de to tidligere danske oversættere holder sig til deres samtids danske poetiske virkemidler, så man undertiden synes at høre Oehlenschläger (Rasmussen 1824) og Aarestrup (Østrup²¹ 1927-1928) i baggrunden.

Et eksempel på behandlingen af digtene: Østrup gengiver (bd.1, side 53):

²¹ Noget tilsvarende kan iagttages i Østrups *Arabiske Sange og Eventyr efterlignede og oversatte*, 1889, 175 s., hvor han har oversat to førislamiske digtere, Imru'ul-Qays og 'Amr ibn Kulṭûm (begge levede i det 6. årh. e.v.t.), og digte af al-Mutanabbî (915-955 e.v.t.), én af de mest ansete senere poeter, i mere europæisk end arabisk stil, om end de lange verslinjer i de førislamiske digte flere steder er bibeholdt (det tilhørende arabiske versemål hedder meget passende al-ṭawîl "det lange"; her har Østrup valgt aleksandrineren som skanderende ækvivalent). Sammesteds har Østrup i øvrigt omhyggeligt og ganske opfindsomt gengivet arabisk rimprosa af al-Ḥarîrî (1054-1122 e.v.t.), der excellerede i genren. Rimprosaen i *1001 Nat* har derimod nok forekommet Østrup uoverkommelig i omfang.

Grusomme Skæbne, lad det nu være!
 giv mig i alt Fald lidt mindre at bære!
 Lykke for min Part kan jeg ej finde,
 intet ved alt mit Slid kan jeg vinde.
 Der, hvor mit Underhold søge jeg vilde,
 fandt jeg ikkun en hentørret Kilde.
 I Lykkens Solskin Taaberne spanker,
 I Kummerens Mørke den Kyndige vanker.

Ellen Wulff oversætter (bd. 1, side 46; i versemålet rağaz ٧-٧-١ ٧-٧-٧, dvs. kort-lang, kort-lang, idet arabiske versemål hviler på stavelsernes længde, hvor europæiske tæller trykstærk-tryksvag) og med rim dér, hvor originalen rimer:

Du hårde skæbne, det er nok!
 Vær god og mild, kast bort din stok!
 Jeg kaster ud for brødet kun.
 ‘Du får din lod, gå ej amok!’
 Men held så lidt som håndens slid
 gav bid blandt fiskene i flok.
 Mens kløgtig mand i mørket står,
 til stjernen når et sølle pjok.

Ikke alle verslinjer i det arabiske digt er identiske i de to udgaver, der ligger bag oversættelserne. Der er tale om varianter af det samme digt, som det ofte er tilfældet i udgaver af *1001 Nat*, afhængigt af historiefortællernes hukommelsesforskydninger og frie fortolkninger i tvivlstilfælde. – Pointen her er de to forskellige oversætterstrategier: genskab på målsproget (Østrup), gengiv så tekstnært som muligt uden at sætte læseligheden over styr (Wulff).

I bind 6 er samlet de eventyr og fortællinger, der ikke kendes arabiske forlæg til før Galland, men som han i 1709 har fået fortalt af sin hjemmelsmand, den maronitisk-kristne syrer Ḥannâ Diyâb, bl.a. de måske mest kendte, “Aladdin og den vidunderlige lampe” og “Ali Baba og de fyrretyve røvere,” der begge har mange vestlige træk.²² Kim Witthoff har oversat fra Gallands høviske 1700-tals fransk²³ til et tillempet moderne

²² Disse to eventyr behandles mere udførligt af Ruth B. Bottigheimer i *CNB* 24:2013 (note 15), s. 13-16.

²³ Bibliothèque nationale de France har på sit websted <gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103280c> en digital facsimile af en udgave trykt i Paris 1839 med en indledende

dansk, der holder eventyrstilen, men jo ikke har den arabiske spilen med sproget og heller ingen indlagte digte – her gælder det plottet frem for stilen, indholdet frem for fortælleren. Hvor den arabiske genre er *'adab* – et arabisk litteraturbegreb, der signalerer almen dannelse, så at sige sekretærens paratviden (sml. vore konversationsleksika) – så er den franske genre snarere velpoleret underholdning ved hoffet, med orientalsk staffage.

Oversættelsen fra arabisk er en sand litterær bedrift – et folkeligt storværk gengivet med forfinet oversætterkunst. Ellen Wulff har her præsteret det umulige: hun har formået at få et læseværdigt dansk til at genspejle den jævnt hen labyrintiske arabiske teksts ofte rytmiske og rimende leg med sproget. Ren læseglæde!

Stig T. Rasmussen

Lars P. Poulsen-Hansen: *Den Ryssiske Lov 1649. Oversat og kommenteret af Rasmus Æreboe 1721* / Aarhus Universitetsforlag 2013. 589 s.

Som bind 6 i serien *Beringiana*, der blev etableret af professor Peter Ulf Møller som led i det store Carlsbergfond-finansierede projekt om Vitus Bering og hans to Kamtjatka ekspeditioner 1725-43, har den kendte slavist Lars P. Poulsen-Hansen publiceret et mægtigt opus med nær tilknytning til det forhold til Rusland, som Vitus Berings aktiviteter også var udtryk for: Rasmus Æreboes oversættelse af den seneste og på hans tid delvist endnu gældende russiske lovkodificering: *Sobornoje Ulozjenije* (Forsamlings lovsamlingen).

Denne lov var blev vedtaget i 1649 på en slags stænderforsamling, *zemskij sobor*, deraf *Sobornoje*, og den blev som det første russiske lovgivningsarbejde udgivet på tryk samme år. Den tilkom i de første år af tsar Aleksej Mikhailovitj Romanovs regeringstid (1645-76) i en tid præget af store og små bonde- og især by-opstande, og håbet var med loven at få bugt med disse. Det lykkedes dog kun delvist, idet den i højere grad sigtede mod at beskytte samfundets top mod de utilfredse elementer i bunden og den medvirkede til at skærpe livegenskabet. På den måde

afhandling om *1001 Nat* af den fremtrædende franske orientalist Antoine-Isaac Silvestre de Sacy (1758-1838), hos hvem den første danske oversætter, professor Jens Lassen Rasmussen (1785-1826; se også note 8), 1811-1813 studerede arabisk, herunder – som noget i datiden helt nyt – talesprog, *1001 Nats* sprog.

skabtes der grundlag for yderligere tilfredshed i bunden af samfundet. I visse henseender banede den dog vej for de mange reformer Aleksej Mikhailovitjs berømte søn Peter den Store påtvang et tilbagesående Rusland og som hurtigt gjorde dele af farens lov forældet.

Fremkomsten af den danske oversættelse hænger tæt sammen med de storpolitiske forhold da den blev til. Da havde den danske konge, Frederik IV, mellem 1709 og 1720 været allieret med tsar Peter den Store mod svenske Karl XII i det, der er blevet kaldt Store Nordiske Krig. Det gik ikke særligt godt for Frederik, men desto bedre for Peter den Store, der med ét overtog Karl XII's status som stormagtshersker og da også snart tillagde sig titlen af imperator. Det var derfor ikke underligt hvis nogen i Danmark kunne se et behov i at forøge den til rådighed stående viden om den nye stormagt og dens forhold. Der er dog ingen vidnesbyrd om, at Rasmus Æreboe modtog nogen officiel tilskyndelse til at gå i gang med oversættelsen.

Poulsen-Hansens udgivelse kan opdeles i to dele. Vigtigst er selvfølgelig Æreboes oversættelse (s. 81-399) og de anmærkninger (*Anmerkninger over endeel af de fornemste ubekiente eller uforstaaelige Poster i den Ryssiske Lov*), som han mente var nødvendige til forståelse af lovteksten eller interessante for den tids danske læsere (s. 400-520). Den del udgør således 440 sider af bogens næsten 600 sider. Bortset fra en kort præsentation af Rasmus Æreboe af *Beringiana*-seriens udgiver, Peter Ulf Møller (s. 7-15, også tilgængelig i net version),²⁴ udgøres resten af bogen af det videnskabelige apparat, Lars Poulsen-Hansen har givet Æreboes tekster med på vejen. Det sker dels i form af nogle introducerende tekster: et udgiver forord (s. 17-22); "Den Ryssiske Lov og Rasmus Æreboe" (s. 23-56); samt "Den Ryssiske Lov 1649 i russisk retshistorie" (s. 57-80). Efter Æreboes tekster følger så yderligere: "Dansk-dansk ordliste" (521-25); "Annoteret register over russiske ord i lovtekst og anmærkninger" (s. 527-32); "Emneregister" (s. 533-55); "Annoteret register over person- og stednavne" (s. 557-73);²⁵ samt "Litteraturliste" (s. 575-87) og "Illustrationsfortegnelse" (s. 588-89). Poulsen-Hansen har med andre ord gjort en stor og

²⁴ <da.unipress.dk/media/3161990/peter_ulf_m_ollers_forord.pdf>

²⁵ I annotationen til opslaget "Iwan Wasilewitz/ Iwan Wasilowitz II, den så kallede Tyrann, den grusomme" anfører udgiveren, at det ikke er lykkedes at finde ud af "hvorfor Æreboe benævner ham 'den anden', da han rettelig er den 'fjerde'." (s. 562). Nu er kutymen med at nummerere herskere en ret moderne foreteelse, der kun gradvis er systematiseret i den form, vi bruger i dag. Åbenbart har Æreboe opfattet "Iwan Wasilowitz" som navnet på herskeren og så var der kun en "Iwan Wasilowitz" før Ivan 4. den Grusomme, farfaren Ivan 3. den Store (1505-1462).

særdeles kompetent indsats for at lette læserens kamp med Æreboes ikke helt let tilgængelige 1700-tals gengivelse af en juridisk tekst, der på mange måder er fremmed for dansk juridisk tradition.

Dertil kommer at Aarhus universitetsforlags på Beringiana-seriens hjemmeside har lagt et link til yderligere en tekst af Lars Poulsen-Hansen med titlen “Udgiverens karakteristik af oversættelsen”.²⁶ Det kan undre at denne karakteristik ikke er medtaget som del af den trykte bog. Den er yderst relevant i bogens sammenhæng, og udover at vise Poulsen-Hansens dybe fortrolighed med den tids både russiske og danske sprog påviser Poulsen-Hansen heri, på hvor højt niveau denne 1700-tals oversættelse faktisk er. Oversættelsen er ikke fejlfri, men det er de moderne videnskabelige oversættelser heller ikke. Forlaget har måske ment, at netop denne tekst kun henvender sig til en snæver kreds af specialister. I så fald er det en fejlvurdering.

Men udover disse indledende og afsluttende bidrag til udgivelsen af Æreboes oversættelse følger Poulsen-Hansen endnu ikke mindre end 1179 fodnoter, der løbende kommenterer Æreboes oversættelse og anmærkninger. Hertil kommer et antal tekstvarianter fra det af de to komplette håndskrifter af Æreboes værk, der også findes i Det Kongelige Bibliotek, men som Poulsen-Hansen har valgt ikke at lægge til grund for udgivelsen. Det valg skal jeg vende tilbage til. Disse tekstvarianter har Poulsen-Hansen valgt at sætte op i parenteser i den løbende tekst, ellers var noteapparatet da også let svulmet op. Fodnoterne er hovedsagelig to slags: 1) at “oversætte” Æreboes 1700-tals danske til nutidsdansk; 2) at gøre opmærksom på tilfælde, hvor Æreboes oversættelse ikke gengiver den russiske originaltekst præcist. Hvad det sidste angår har Poulsen-Hansen lagt et betydeligt og særdeles kompetent arbejde. Hvad angår det første er det lidt en smagssag hvor meget Æreboes danske behøver at moderniseres, men hellere for meget end for lidt. Jeg skal også vende tilbage med nogle betragtninger om dette. Men først nogle ord om Rasmus Æreboe og hans tekst.

Født i Svendborg i fattige kår i 1685 formåede Æreboe alligevel at tage en teologisk embedseksamen men blev “reddet” fra en teologisk bane, da der med Danmarks indtræden i krigen mod Sverige som allieret med Peter den Stores Rusland i 1709 blev behov for at sende en *envoyé extraordinaire* til tsaren i form af søofficeren Just Juel. Hos ham havde Æreboe held til at blive privatsekretær. Med Juel var Æreboe

²⁶ <da.unipress.dk/media/3161871/karakteristik_af_overs_ttelsen_af_den_ryssiske_lov.pdf>

herefter i næsten tre år på rejse inden for den ekspanderende russiske magtsfære. Herunder førte han og bidrog sikkert også til Just Juels Journal eller dagbog, som for længst er udgivet og erkendt som en vigtig kilde til ikke mindst Peter den Stores historie. Vigtigere for os er dog, at han undervejs med et usædvanligt sprogkønne lærte sig russisk på et åbenbart højt niveau. Med den bagage blev Æreboe under til tider dramatiske forhold sendt yderligere to gange til Rusland for at ordne diverse sager, inden han i 1715 fik et længe ønsket fast embede som notarius publicus i København.

Inden da, mens han endnu var i Juels tjeneste og ind i mellem Ruslandrejserne havde Æreboe sat sig for at oversætte det store russiske lovværk *Sobornoje Ulozjenije*. Helt alene om det var han dog næppe. Af fortalen (s. 87-88) fremgår, at Æreboe har haft god hjælp af to unge russere, Peter den Store havde sendt til Danmark for at lære dansk, studere og oversætte blandt andet dansk lovgivning. Det skete sikkert med henblik på at hente inspiration til de reformer af det russiske samfund, som Peter den Store var i gang med. Med samme formål blev andre unge russere sendt til andre lande. Begge disse to opnåede ifølge Æreboe stor færdighed i såvel dansk tale som skrift. Og det er vel et spørgsmål, om den danske oversættelse af *Sobornoje Ulozjenije* ikke er et kollektivt oversætterværk, og at det langt hen ad vejen forklarer, at oversættelsen kunne blive så relativt indforstået med russiske forhold.

Efter Æreboe i 1715 blev notarius publicus gik der endnu seks til syv år inden oversættelsen kommer op til overfladen i form af et antal afskrifter, der med forskellige dedikationer blev rundsendt til nogle af samfundets daværende absolutte spidser. Vi har kendskab til tre komplette afskrifter, dvs. med dedikation, fortale, oversættelse og anmærkninger. En afskrift (kaldet "håndskriftet" af Poulsen-Hansen mens han i sit forord omtaler de andre som "afskrifter," s. 18) blev med dedikation og fortale dateret 12. marts 1721 tilegnet Frederik IV (Thottske Samling nr. 347, 2°). En anden afskrift, med dedikation, dateret 30. november 1722 men med fortale dateret allerede 27. februar 1721, blev overbragt oversekretæren i Danske Kancelli Frederik Rostgaard (Rostgaards Samling nr. 15, 2°). Endnu en tredje komplet afskrift foreligger med dedikation til storkansler (dvs. leder af såvel Danske som Tyske Kancelli) Ulrich Adolph von Holstein; den har samme sæt dateringer som Rostgaards eksemplar. Dette håndskrift er af omveje endt i Nationalbiblioteket i St Petersborg. Poulsen-Hansen har kunnet konsultere dette håndskrift i Rigsarkivets mikrofilsamling, men det ses i øvrigt ikke at være blevet anvendt ved udgivelsen. Æreboe lod også udfærdige dedicerede ek-

semplarer til yderligere et par af tidens dignitarer. Disse rummer dog ikke selve oversættelsen men kun de respektive dedikationer, fortalen samt de omfattende anmærkninger til loven. Også disse findes på Det Kongelige Bibliotek.

At der kom til at gå så relativ lang tid fra at Æreboe oversatte den russiske lov til at han rundsendte dedicerede eksemplarer kan skyldes, at han gerne havde set den udkomme på tryk. Som det fremgår af dedikationen til kongen, så havde forlæggerne (Bogførerne) enten ikke "villie eller ævne til, at gøre forlægget," og af egen lomme formåede Æreboe ikke at dække omkostningerne. Mon ikke dedikationseksemplaret til majestæten også havde til formåle at ansøre denne til fremskaffe de nødvendige midler? Da det ikke skete sendte Æreboe efter halvandet års venten to gennemrettede eksemplarer, der måske oprindeligt var tiltænkt en forlægger, til henholdsvis Frederik Rostgaard og Ulrich Adolph Holstein med dedikationer, hvori der ikke længere nævnes noget om trykning. Det havde Æreboe åbenbart nu opgivet, ja i dedikationen til Rostgaard skriver Æreboe direkte. at det er et "skriffit, som ej er sammenskrevet, for saaleedis at udgaae i trycken" (s. 86). Derfor har vi måttet vente til i dag med at se det publiceret.

Hvad Æreboes oprindelige formål med oversættelsen var, ved vi ikke. I sin promovering af oversættelsen i dedikationer og fortale nævner han sine ønsker og håb om, at oversættelsen kunne være til nytte for dansk købmændskab i Rusland. Æreboe var så ivrig efter at tjene den sag, at han i fortalen kvit og frit tilbød købmænd at "viise dem Vejen til Sproget." Det kom der tilsyneladende ikke noget ud af, selv om Æreboe med fremsynethed nævnte muligheden for, at købmændene via nordøstpassagen kunne komme til at handle med Kina, Japan og "og heele Ostindien" (s. 94-95). En mulighed som Peter den Store – og senere hans efterfølgere – fra 1725 sendte Vitus Bering afsted for at undersøge.

Det var vores fælles lærer i russisk historie ved Københavns Universitet, Knud Rasmussen, der i 1970'erne gjorde Poulsen-Hansen opmærksom på, at der lå et upåagtet håndskrift med Æreboes oversættelse i Det Kongelige Bibliotek. Jeg husker endnu fra vores fælles tid på Det Kongelige Biblioteks læsesal, hvor fascineret Poulsen-Hansens var af, at der kunne ligge et sådant for stort set alle ukendt håndskrift. Nu en menneskealder og mange gøremål senere har Poulsen-Hansen formået *con amore* at omsætte denne fascination til nærværende imponerende udgave.²⁷ Og

²⁷ I forbindelse med den næsten 200 år forsinkede markering af 500 året for indledning af diplomatiske forbindelser mellem Danmark og Rusland – man overså behændigt

der kan virkelig siges meget positivt om det arbejde, Poulsen-Hansen har lagt i at gøre Æreboes oversættelse med de mange anmærkninger tilgængelig for os, men en anmelder har også en vis forpligtelse til at finde kritiske punkter. Det vil jeg nu gøre.

Et første moment, som kan forekomme mindre vigtigt, men som jeg fra starten fandt både forstyrrende, forvirrende og lidt irriterende var, at Poulsen-Hansen valgte så at sige at overtage Æreboes titel på oversættelsen, "Den Ryssiske Lov," så at denne meget tidsbetingede og ret antikverede betegnelse nu også bliver brugt om både den russiske original, Sobornoje Ulozjenije, og andre ældre eller moderne oversættelser af loven. Således kan man læse "efter vedtagelsen af *Den Ryssiske Lov* den 29 januar 1649" (s. 64), mens et hovedkapitel, der slet ikke handler om Rasmus Æreboes oversættelse, kaldes "Den Ryssiske Lov 1649 i russisk retshistorie" (s. 57-80); sammenholdt hermed kommer det så til at fremstå inkonsekvent, når et underrubrik alligevel hedder "Andre oversættelser af Sobornoje Ulozjenije" (s. 41). Her kunne man have ønsket sig lidt større stringens, således at betegnelsen "Den Ryssiske Lov" var blevet forbeholdt Æreboes oversættelse, og læseren derfor ikke hele tiden lige skulle tænke efter, hvilken version et givent "Den Ryssiske Lov" nu refererede til.

Principielt vigtigere er dog spørgsmålet om tekstgrundlaget for udgaven. Til grund for sin udgave har Poulsen-Hansen valgt det håndskrift, Rasmus Æreboe dedicerede til Frederik IV med dateringen 12.marts 1721 af både dedikation og fortale. I parenteser i dette håndskrifs løbende tekst har han så anbragt tekstvarianter fra et af de to andre komplette håndskrifter, nemlig det Æreboe halvandet år senere, 30. november 1722, dedicerede til Frederik Rostgaard, men hvis fortale var dateret et par uger tidligere end det kongelige håndskrift, 27. februar 1721. Nogen egentlig begrundelse for dette valg har Poulsen-Hansen ikke givet, men som vi så karakteriserede han i forordet det kongelige håndskrift som "håndskriftet" mens de to andre komplette håndskrifter blev rubriceret som "afskrifter" (s. 18). Poulsen-Hansen har dog hæftet sig ved, at håndskriften i Rostgaard-afskriften sammenholdt med den kongelige kopi er "mere uregelmæssig," og at "skriveren ikke har haft samme flotte hånd," samt at Æreboe i dedikationen til Rostgaard

adskillige traktater med Rusland indgået inden 1493 – udgav Poulsen-Hansen artiklen: 'Rasmus Æreboes oversættelse af den russiske lov Sobornoje Ulozjenije' (*Danmark og Rusland i femhundrede år*, udg. Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb, Publikationer fra Det sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg 97, 1993, s. 153-74).

anfører, at afskriveren var en "leeg karl," der "her og der [har] taget fejl i "bogstaveeringen" (s. 38). Imidlertid burde Poulsen-Hansen nok også have hæftet sig ved det Æreboe skriver i dedikationen til Rostgaard umiddelbart inden han karakteriserede den aktuelle skriver som en "leeg karl:" "dette halve aar [siden han overbragte majestæten det kongelige eksemplar]²⁸ er da saaledis løbet bort med at lade dette reenskrive, og at gaa det igiennem, samt at rette hvis skrive-vildelser, jeg derudi haver kundet blive var" (s. 85). Om end, fortsætter Æreboe efter det af Poulsen-Hansen citerede: "Jeg ej allevegne haver kundet rette, men alleene underdanig beder, saadanne fejl mig ej maa tilregnis." Æreboe fremhæver altså, at Rostgaard-afskriften selvom den stadig måtte være fejlbehæftet, så dog er en af forfatteren efterfølgende gennemlæst og korrigeret renskrift i forhold til det eksemplar, der blev majestæten til del.

Nu er det desuden sådan, at Poulsen-Hansen løbende i udgaven af den kongelige tekst inden for parenteser har indføjet et stort antal tekstvarianter fra Rostgaard-afskriften, og stort set alle korrigerer fejl i det kongelige håndskrift. Ofte er der tale om ubetydeligheder som et manglende komma eller en let gennemskuelig banal stavfejl. Men der er også tale om en del grove fejl, der bringer oversættelsen i det kongelige håndskrift i uoverensstemmelse med den russiske original og hvor Rostgaard-afskriften giver en korrekt oversættelse.²⁹

På grundlag af dette er det mit klare indtryk, at Poulsen-Hansen burde have lagt Rostgaard-afskriften til grund for udgaven. I hvert fald burde han have redegjort nærmere for sit alternative valg. Så meget mere som Æreboe nok med hensyn til det kongelige håndskrift har lagt mest vægt på, at det fremstod kalligrafisk smukt, da han næppe kan have forventet, at majestæten faktisk ville læse teksten. Det kunne Æreboe til gengæld nok forvente, at Frederik Rostgaard ville med sin velkendte interesse for Rusland. Derfor er det også over for Rostgaard og ikke majestæten,

²⁸ Det er mærkeligt, at Æreboe to gange i den korte dedikation til Rostgaard fremhæver, at der kun er gået et halvt år, siden han overbragte kongen en kopi af oversættelsen. Kunne Æreboe på så kort tid "glemme" et år eller er dedikationen til kongen fejldateret 1721 i stedet for 1722? Det er dog også svært at forestille sig.

²⁹ Jf. følgende (kgl. ms./Rostg.), s. 164: i stæderne/i steden (rus. vmesto); 175: og/ej (ne), 200: oprænder/opbrender (ogon' razgoritsja); 326: nærværelse/fraværelse (bez nego); 328: som ere Mandvoxne/som ej ere Mandvoxne (nedorosli); 334: skriveren i det kgl. ms. har udeladt tekst ved at springe fra et "tjeneste" til et andet; 360: have søgt/have sagt (govorili). Nogle af disse eksempler har Poulsen-Hansen også kommenteret i noterne.

at Æreboe på forhånd tager forbehold for og, lidt utypisk for os i dag, fralægger sig et hvert ansvar for eventuelle fejl.

Som nævnt har Poulsen-Hansen forsynet sin udgave med et stort antal fodnoter. Mange af disse har til formål sammenholde Æreboes oversættelse med den russiske original, og det gøres med en imponerende sproglig indsigt i originalteksten og i de realiteter denne afspejler. Andre noter har som nævnt til formål at lette læsningen ved at "oversætte" Æreboes 1700-tals danske til nutidsdansk. Nogle kunne måske undværes. Eksempelvis var det måske ikke nødvendigt i en note (s. 398 n. 760) at forklare sekvensen: "De Politie betientere og Junkere, som tage stikpenge af en brændevinsmand eller Tobakshandler." med, at der er tale om 'bestikkelse', man kan jo næsten se for sig hvordan det foregår – dengang som nu. Et andet eksempel, som er værd at hæfte sig ved, handler om, at et mindreårigt pigebarn skal råde over sit gods "indtil hun bliver Mandvoxen." Her var det nok ikke nødvendig at forklare sidstnævnte ord med "giftefærdig" (s. 250 n. 315). Når Poulsen-Hansen nu alligevel har valgt kommentere dette, undrer det, at han ikke har studset over, om pigens alder og kønsmodenhed virkelig kunne ændre hendes status negativt for hende selv. Den russiske original handler da heller ikke om alder og kønsmodenhed. Det der her ændrer pigens status er hendes ægteskabelig stilling. Æreboes oversættelse burde derfor have lydt "indtil hun bliver gift" (rus. pokamest pospeet zamuzh'). Der kan være andre tilfælde, hvor Poulsen-Hansen ikke har fanget unøjagtigheder i Æreboes oversættelse i forhold til den russiske original, men dette er det eneste, jeg har opdaget.

Skønt der med udgaven af Æreboes oversættelse ikke er tale om en filologisk edition vil jeg til sidst alligevel kommentere en note (s. 107 n. 73), der i Poulsen-Hansen udformning lidt har karakter af en tekst emending, om end den i det lys ikke er helt heldig. Begge anvendte afskrifter har denne ufuldstændige tekst om mennesker, der i en sag ikke kan antages ikke at have næret onde hensigter og "icke af noget Skielm=stykke, da de anklagede ikke at straffes på livet." Den afsluttende sætning burde ifølge Poulsen-Hansen lyde: "da skal de anklagede ikke straffes på livet." For at nå til det må han dog droppe "at" foran "straffes." Det der er sket er dog åbenlyst, at en afskriver har oversat et "er," og at en korrekt emendation må lyde: "da *er* de anklagede ikke at straffes på livet" (rus. i ikh po sysku smertju ne kazniti).

Et sted hævder Poulsen-Hansen, at Æreboes store værk også i samtiden var værdifuldt (s. 54). At det stik modsatte var tilfældet, synes jeg at han selv i beskrivelsen af håndskrifternes skæbne til fulde viser. Det

lykkedes ikke Æreboe med sit smukt udformede dedikationseksemplar at formå Frederik IV til at fremskaffe midler til en trykning af oversættelsen; Frederik Rostgaard har sikkert læst i det håndskrift, han lidt senere fik overrakt, det samme gælder måske – men mere tvivlsomt – storkansler Ulrich Adolph Holstein og de dignitarere, der kun modtog afskrifter af fortalen og anmærkningerne. Intet tyder dog på, at nogen af dem reagerede på modtagelsen og snart var alle, senest da kongen døde i 1730, forsvundet fra magtens periferi. Poulsen-Hansen må da også nøjes med at afslutte dette så optimistisk indledte afsnit med at konstatere, at Æreboe med sin oversættelse holdt “mindet i live om russerne – i hvert fald hos en række højtstående og indflydelsesrige embedsmænd” (s. 56). Det kom der altså ikke meget ud af, hvilket også stemmer bedre overens med det Poulsen-Hansen ellers fremholder, at denne “perle,” som Æreboes oversættelse med anmærkninger af Sobornoje Ulozjenije jo faktisk er, har ligget hengemt og glemt indtil han satte sig for at få den udgivet.

Det rejser så spørgsmålet om hvem, der i dag kan have interesse i, at Æreboes værk nu bliver alment tilgængeligt. Poulsen-Hansen fremholder indledningsvis (s. 18-19), at “Æreboes pionerindsats i den her kommenterede form skønnes at være af stor interesse for såvel nordiske og slaviske filologer og retshistorikere som forskere, der beskæftiger sig med Rusland i det 17. århundrede og på Peter den Stores tid og de dansk russiske forbindelser. Filologerne får her et nyt grundlag for studiet af Holberg-æraens danske sprog og af de første strategier og praksis for oversættelse fra russisk til dansk. Og retshistorikerne får et enestående indblik i russisk retshistorie. I et større perspektiv vil dette værk også kunne udvide den danske læsers umiddelbare adgang til en begivenhedsrig periode i Ruslands og de dansk russiske forbindelsers historie.”

Der kan ikke være tvivl om, at Poulsen-Hansen har ret i, at Æreboes danske oversættelse af Sobornoje Ulozjenije udgør et væsentligt sproghistorisk monument til belysning af Holberg-tidens danske sprog med særlig henblik på tidens juridiske terminologi, der næppe ellers kan belyses i samme omfang i en sammenhængende tekst, der ydermere er oversat fra en kendt og kontrollerbar original, og hvor desuden overvejelserne omkring oversættelsen delvist kan følges i oversætterens omfattende anmærkninger. Derimod tvivler jeg på, at forskere, inklusive danske, med særlige interesse for russisk historie og retsforhold, der ikke kan tilgå den originale russiske tekst, i større omfang vil konsultere Æreboes oversættelse. For dem vil det nok forekomme mere relevant at vende sig til de moderne oversættelser, en tysk fra 1983 og en engelske fra 1988.

Den sidstnævnte er endda oversat og kommenteret af en ledende faglig kapacitet i den tids russiske historie, Richard Hellie. Desuden ligger både denne oversættelse og den russiske original let tilgængelige på nettet.

Vigtigst i mine øjne er dog er dog publiceringen af Æreboes anmærkninger til oversættelsen. Som Poulsen-Hansen også fremhæver (s. 54), går mange af disse anmærkninger langt videre end at kommentere selve lovteksten. I stedet får vi en samtidsskildring af en række forhold i Peter den Stores Rusland, som for en stor del bygger på Æreboes egne iagttagelser. Selvom det fulde udbytte af anmærkningerne kræver, at de sammenholdes med de steder i lovoversættelsen som de henviser til, så fremstår de sammen med Just Juels (måske i realiteten Æreboes) dagbog som en vigtig primær kilde til Peter den Stores Rusland og til de dansk-russiske forbindelse. På den måde placerer den sig ind i rækken af danske Ruslandsfremstillinger, blandt hvilke den internationalt kendteste nok er rigsråden Jakob Uldfeldts forsøg på for at retfærdiggøre sig for det katastrofale resultat, han kom hjem med efter sin gesandtskabsrejse til Ivan den Grusomme i 1578. Denne latinske skildring udkom posthumt i 1608 og er siden genudgivet flere gang, ligesom den er oversat til både dansk og senest russisk. Mærkelig nok kendte Æreboe tilsyneladende ikke til udgaven af Ulfeldts tekst selvom han kendte til udgaver af flere af Ulfeldts samtidige Ruslandsskildrere og også tager flere af dem under kærlig behandling i anmærkningerne. Det ville have været interessant at se Ulfeldt kommenteret i Æreboes optik. Det havde været endnu mere interessant at se ham tage stilling til den noget mere omfattende Ruslandsskildring som Ulfeldts medbragte personlige præst, Anders Fynbo, forfattede med særlig hensyntagen til religionen i Rusland. Det var et tema der også interesserede Æreboe. Men Anders Fynbos skildring var endnu i privat eje, da Æreboe sad og oversatte, og hans skrift kom først senere til at dele skæbne med Æreboes: hengemt og upåagtet i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling.

Det er Lars Poulsen-Hansens store fortjeneste med et 40 år langt tilløb at have reddet Rasmus Æreboes store værk om den russiske lov fra 1649 fra denne glemsel i Det Kongelige Biblioteks gemmer. At han ydermere har lagt et så stort og kompetent arbejde i at gennemkommentere værket på kryds og tværs fortjener dyb respekt og påskønnelse. Over for det vejer de indvendinger, der er gjort her, ikke meget men kan måske tjene til en fortsat debat omkring Rasmus Æreboes oversættelse. Det fortjener den.

John Lind

Raymond Birn: *Royal Censorship of Books in Eighteenth-Century France*. Stanford 2012. 195 s.

Der udkommer med jævne mellemrum nye bøger om bogmarkedet i det prærevolutionære Frankrig, og det er sjældent uinteressant, selvom den type udgivelser afgjort hører hjemme i den mere specialiserede ende af spektret. Med sin bog om den statslige bogcensur har den amerikanske professor emeritus, Raymond Birn, både føjet nye facetter til historien om l’Ancien Régime, samtidig med at han gør et inspirerende forsøg på at betragte 1700-tallets institutionaliserede censur i nye historiske og kulturelle sammenhænge. Bogen udspringer af en forelæsningsrække som Birn holdt under et gæsteophold på Collège de France. Den består af en række essays, der hver især fremstår som små afrundede helheder med hver deres fokus, som er bundet sammen af et indlednings- og et konklusionskapitel. Det er en velkendt form, som ofte medfører en række gentagelser, der i tilfældet her til fulde opvejes af det fascinerende indblik i censurens funktion og håndtering, som læseren præsenteres for. Bogen er veldokumenteret med et omfattende slutnoteapparat samt udførlig bibliografi og et kombineret navne- og emneregister.

Der er ikke tale om et bredt appellerende værk. Tværtimod henvender bogen sig til en læserkreds, der på forhånd er fortrolig med den historiske og forskningsmæssige kontekst, der er resultatet af århundredes stadig mere specialiserede historiske studier af de processer, der ledte frem mod Den Franske Revolution i 1789. Studiet af bogmarkedets forhold til denne proces udgør en særegen forskningsdisciplin, der hovedsageligt er domineret af franske og amerikanske forskere. Især har Robert Darnton gjort sig bemærket, ikke blot indenfor forskningen i det prærevolutionære Frankrigs bogmarked, men tillige også inden for den moderne tværinstitutionelle boghistoriske forskning. Inspirationen fra Darnton træder da også tydeligt frem, ikke mindst dennes holistiske blik for censurens funktion og betydning i forhold det sofistikerede franske bogmarked, hvilket blandt andet medfører at Birn lægger op til at nedtone censurens ellers så tilsyneladende oplagte ideologiske og magtmæssige perspektiver.

Analysen udfoldes uden de store teoretiske armbevægelser, men til gengæld på et omfattende empirisk grundlag, der tager afsæt i et afgrænset men omfattende materiale, nemlig arkivet efter censurkontoret i det såkaldte Direction de la librairie. Siden midten af 1600-tallet var statslige privilegier blevet anvendt som en måde at overvåge bøgernes produktion og cirkulation, og med oprettelsen af Direction de la librairie i 1699

etableredes et system, der grundlæggende fungerede ved, at enhver der ønskede at publicere en tekst først skulle indhente tilladelse fra det kongelige censorkorps. Når først manuskriptet havde opnået censurs godkendelse, blev udgiveren tildelt et såkaldt privilège, eller permission de sceau, og godkendelsen blev påtrykt skriftet sammen med censurs navn. Skriftet blev desuden registreret af myndighederne, der herefter gjorde sit til at sikre, at udgiverens ret til værket ikke blev kompromitteret af ulovlige eftertryk, typisk i en periode på minimum ti år ad gangen.

Denne institutionaliserede censur af trykte skrifter fungerede helt frem til revolutionen i 1789 og fremstår umiddelbart som første forsvarsrække mod skrifter, der angreb religiøse, politiske og moralske autoriteter. Birn hævder, at denne klassiske hypotese fremstår så indlysende, at historikere hidtil ikke har afprøvet den i en større systematisk undersøgelse. En undtagelse er dog Catherine Blangonnet, der i sin afhandling undersøgte censorkorpsets socioprofessionelle sammensætning under Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes (1721-1794) ledelse i årene 1750-63, men derudover har historikere kun undersøgt udpluk af dette enorme materiale. Darrin McMahon har eksempelvis benyttet det som afsæt for undersøgelser af skrifter, der angreb franske oplysningsfilosoffer og Jonathan Israel har analyseret den spektakulære sag om censuren af den franske encyklopædi i 1759.

Birn går anderledes systematisk til materialet, men dog uden at have gransket hver eneste trykte skrift, der passerede gennem censurkontoret. Det ville ganske enkelt have været en umulighed. Alene under Malesherbes ledelse passerede ikke mindre end 6107 tekster forbi censorerne, og konfronteret med et materiale af dette omfang har Birn valgt ikke at konsultere de trykte skrifter, men i stedet at koncentrere sig om de oplysninger, der foreligger om skrifterne. Selv med en sådan afgrænsning er der tale om et enormt materiale. Alle indleverede skrifter blev nemlig optegnet i *Direction de la librairies* arkiver sammen med oplysninger om, hvem der censurerede dem og hvilken afgørelse der blev truffet. På baggrund af undersøgelser af censorernes godkendelser påpeger Birn vigtige nuancer i afgørelserne. Dels, at censurkontoret ofte optrådte tolerant, selv overfor kritiske skrifter, og dels, at det periodevis nærmest fulgte sin egen censurpolitik, der ikke nødvendigvis harmonerede med regeringens, parlamenternes og kirkens ønsker.

En særligt interessant gruppe af censurafgørelser var de såkaldte permission tacite, der frit kan oversættes til stiltiende tilladelser. Skrifter der havnede i den kategori befandt sig i en gråzone af skrifter, der på den ene side blev betragtet som nyttige, men som af forskellige årsager ikke

kunne tildeles en officiel godkendelse. De blev altså tolereret, men var samtidig dømt til en mere eller mindre lovløs tilværelse på bogmarkedet, og var ikke omfattet af det statslige bogpolitis beskyttelse mod piratudgaver. Birn giver flere eksempler på, at de – ofte med censurs vidende – blev forsynet med et fingeret udenlandsk trykkested. Når Birn i særlig grad koncentrerer sine undersøgelser omkring denne gråzone hænger det blandt andet sammen med den hypotese, at man herigennem kan spore oplysningens grænser. Ydergrænsen gik ikke overraskende ved eksempelvis direkte antireligiøse skrifter, og derudover blev udenrigspolitiske hensyn til fremmede magter også prioriteret meget højt. Selv under kolonikrigene mellem England og Frankrig undertryktes skrifter, der blev betragtet som unødigt provokerende overfor England. De mere subtile grænser eftersøger han i de mange skrifter, der balancerede på grænsen af det tilladelige.

Meget interessant påpeger han, at der ikke fandtes standardiserede kriterier for hvad der kunne tildeles privilegé, og at godkendelser i stedet beroede på den individuelle censurs vurdering fra sag til sag. Betragtet i det store billede var det meget få skrifter, der slet ikke kunne godkendes til publicering, og det var der flere grunde til. Den vel nok væsentligste var, at en stor del af censorerne betragtede offentlig drøftelse af vigtige og samfundsnyttige sager som en nødvendighed. I årtierne frem mod revolutionen blev sekulær humanisme eksempelvis betragtet som noget, der var relevant at diskutere offentligt, men da det i praksis var vanskeligt at forsyne skrifter, der angreb etableret praksis med officielle kongelige godkendelser, tildelte censorerne i stedet ofte kun en *permission tacite*. Det fik censoren Jean-Baptiste-Claude Cadet de Saineville til at bekymre sig over “... the gap between the duty of a censor and the pleasure of a reader.” (s. 117)

Ifølge Birn skal forklaringen blandt andet findes i, at censorerne overordnet set repræsenterede et bredt udsnit af 1700-tallets intellektuelle Frankrig og dermed bragte deres akademiske/intellektuelle værdier med sig over i censurarbejdet. En meget stor del af censorerne var akademikere og tilknyttet de franske akademier, mens andre var embedsmænd i centraladministrationen, og en mindre del sad i redaktionskomiteerne i Frankrigs vigtigste aviser. Denne karakteristik baseres blandt andet på Blangonnets undersøgelser fra 1970'erne af censorernes professionelle sammensætning, som han supplerer med egne undersøgelser. Bogen er derfor visse steder fyldt med oplysninger om censorernes aldersmæssige fordeling, deres faglige baggrund, hvor mange skrifter de censurerede osv., hvilket alt sammen er nyttige oplysninger for dem, der vil gå videre

med egne undersøgelser eller anvende dem i komparativt øjemed, men til frustration for den interesserede læser præsenteres resultaterne som uoverskuelige tal, der er strøet ud over siderne. Det havde været en uvurderlig hjælp for læseren, om de var præsenteret i form af overskuelige grafer og tabeller.

Tolerance overfor skrifter, der f.eks. angreb etableret praksis kæder Birn desuden sammen med tidens økonomiske tankegang. Den dikterede populært sagt, at det var en fordel at beholde skrifterne inden for landets grænser, fremfor at overlade profitten til hollandske og svejtsiske bogtrykker, der illegalt smuglede skrifterne ind i landet. Så var det alligevel bedre, at pengene kom den franske stat til gode. Birn baserer det blandt andet på en analyse af et memorial, som Malesherbe skrev om boghandlen i 1759, hvoraf han konkluderer, at "...his [Malesherbes, j] policy was to encourage homegrown production. Certainly this tolerance might contradict the older cultural policies initiated by Pontchartrain and Bignon; but, after all, the book trade was a business." (s. 24) De økonomisk/rationelle overvejelser kunne også gøre sig gældende på et mere praktisk plan. Birn fremdrager eksempelvis censuren af et skrift skrevet af en protestant, der takkede gud "... for having raised him 'from the darkness of paganism and the superstition and idolatry of the Roman Church' ..." (s. 46). Censoren overvejede at udskifte de pågældende sider, men efter at have undersøgt prisen for dette indgreb og sammenholdt kalkulen med bogens forventede begrænsede cirkulation besluttede han sig for at godkende bogen som den forelå.

Birn nedtoner altså billedet af censuren som ideologisk styret konstruktion og har i stedet blik for, at censorernes afgørelser tit blev truffet ud fra rent personlige og altså ikke-ideologiske overvejelser. Det afspejledes også i et ofte dialogisk forhold til udgiverne, forstået på den måde, at censorerne i tilfælde hvor et skrift balancerede på grænsen af det officielt tilladelige ofte forhandlede sig frem til en acceptabel aftale med udgiverne: "When all was said and done, the royal censor was a pragmatist, obliquely negotiating the political discourse of the prerevolutionary decades." (s. 113) Et i den sammenhæng interessant eksempel er censuren af bogen *Réflexions littéraires et philosophiques sur le poème 'De la Religion naturelle'*, der indeholdt en betydelig kritik af Voltaire. Man kunne foranlediges til at tro, at den stiltiende accept skyldtes den offentligt fremførte kritik af den fremtrædende oplysningsfilosof. Det var imidlertid ikke tilfældet. Tværtimod fandt censor, den teologiske professor Étienne-Louis Millet (1693-1765), skriftet velargumenteret og særdeles relevant. Når han trods dette ikke ville anbefale et privilège,

hang det sammen med hans navn dermed ville fremgå af det trykte skrift, og dermed sat i forbindelse med forfatterens angreb på Voltaire. Af ren og skær frygt for at blive mål for Voltaires verbale angreb anbefalede censor derfor en *permission tacite*, der sikrede censor anonymitet. De kongelige censorer fremturede altså ikke altid som magtfuldkomne autoritetspersoner i system med envejskommunikation.

I Birns analyser træder censorerne i stedet frem som akademikere, der i højere grad censurerede skrifter som litterære kritikere eller "... superior readers ..." (s. 117), end som agenter for et autoritært regime. Det rykker selvsagt ved den traditionelle opfattelse af censuren som konservativt bolværk mod kritik og forandring, som man endnu ofte møder. Selvfølgelig findes der eksempler på, at censorerne fremstod som skeptiske overfor nye tanker og ideer, men Birn hævder, at det ikke var "... innovation *as such* that they opposed. Rather what they considered worthless or even dangerous was novelty resting on flimsy bases, unproven according to standards of sound judgment and common sense." (s. 20) Han viser via talrige eksempler, at parametre som disse ofte blev vurderet højere end politisk og religiøs ortodoksi, og det er vanskeligt at læse Birns konklusioner anderledes, end at kritik mod såvel statslige som religiøse autoriteter meget vel kunne udfolde sig i et censurreguleret kommunikativt system. Det er især heri det provokerende i Birns analyser består, for hvis tilsvarende var tilfældet i andre stater i 1700-tallet, kan der være grund til at revurdere censurens rolle og funktion i det 18. århundredes Europa.

Det er svært ikke at blive begejstret for denne lille, men vigtige og ikke mindst perspektivrige bog. Den giver ikke blot nye indsigter i specifikt franske forhold, men mindst lige så væsentligt understreges nok engang det uhensigtsmæssige i at diskutere censur, trykke- og ytringsfrihed i 1700-tallet ud fra moderne forestillinger om disse begreber. Interesserer man sig for den slags, er der derfor al mulig grund til at læse bogen og lade sig inspirere til nye indfaldsvinkler.

Jesper Jakobsen

John T. Lauridsen (udg.): *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945 / Die Korrespondenz von Werner Best mit dem Auswärtigen Amt und andere Akten zur Besetzung von Dänemark 1942-1945* (under medvirken af Jakob K. Meile). 5.088 s. i 10 bind. Med bilag og tillæg. (Danish Humanist Texts and Studies, Vol. 43.) Det Kongelige Bibliotek & Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie/Museum Tusulanum Press 2012.³⁰

I efteråret 2012 blev et af de største danske samtidshistoriske udgivelsesprojekter afsluttet på Det Kongelige Bibliotek i København. Efter godt 10 års arbejde, under ledelse af bibliotekets forskningschef John T. Lauridsen og under medvirken af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og andre medarbejdere, kunne et vægtigt værk præsenteres: godt 5.000 sider fordelt på ni bind (plus et bind med tillæg og registre). Heri gengives den samlede korrespondance – for så vidt den har kunnet rekonstrueres – mellem den tyske rigsbefuldmægtigede i det besatte Danmark, Dr. Werner Best, og det tyske Udenrigsministerium og andre myndigheder. Desuden indeholder værket supplerende dokumenter og aktstykker, som belyser og karakteriserer besættelsespolitikken. I løbet af de meget omfattende undersøgelser i danske og udenlandske arkiver, er der kommet ikke så få dokumenter frem i lyset, som man hidtil har troet tabt på grund af arkivødelæggelserne ved krigens afslutning.

Ud over Bests korrespondance er der medtaget dokumenter i udgaven, som stammer fra besættelsens begyndelse. Det er prisværdigt, da det ikke kun synliggør de forskellige faser i det femårige besættelsesstyre, men også netop det brud, som sker med Bests indsættelse. Hovedparten af dokumenterne har ikke været udgivet tidligere, og nogle er heller ikke blevet anvendt før i den historiske forskning.

De gengivne dokumenter er fortløbende nummeret per bind, og der er alt i alt 2.897 dokumenter. Det sidste stammer fra den 13. maj 1945 – altså en uge efter den delvise tyske kapitulation i Nordtyskland og Danmark den 5. maj. Det er et notat om en telefonsamtale med det tyske Udenrigsministerium (i Flensburg-Mürwik). I samtalen beskriver Best det handlerum, som han på daværende tidspunkt har i forhold til samarbejdet med de danske myndigheder om at afvikle tjenestestederne efter kapitulationen og frem for alt om reguleringen af situationen for flygtningene fra de østlige dele af Tyskland, som var strandet

³⁰ Nærværende anmeldelse parallelpubliceres i *Historische Zeitschrift* 2014. Den danske oversættelse er foretaget af forskningsbibliotekar Lisbet Crone Markussen.

i Danmark: "Den nuværende form for samarbejde fungerer i praksis. I offentligheden går Dr. Best for at være interneret. Han kan dog bevæge sig rundt i byen som han ønsker, han bliver kørt af en vagt fra modstandsbevægelsen".³¹

Der er en dansksproget indledning til hvert dokument. Den består af en kort opsummering af dokumentet, grundige henvisninger til den sammenhæng, som det er opstået i, eventuelle kommentarer og rettelser samt angivelse af arkivmæssigt ophav. Dokumenterne selv er optrykt ord til andet på originalsproget – det vil sige tysk. Fodnoterne, som er præcise og grundigt researchet, forklarer læseren eventuelle henvisninger til ikke umiddelbart dechifrerbare personer og forhold. Henvisningerne på tværs gør det nemmere at afdække sammenhænge i besættelsespolitikken.

Udskiftningen på besættelsesmagts højeste post i efteråret 1942 udgjorde på mange måder en skillelinje i besættelsen af Danmark, som havde været en realitet siden den 9. april 1940. Den 5. november 1942 overtog Werner Best, der var blevet forfremmet til SS-Gruppenführer, posten som "befuldmægtiget for Det Tyske Rige" (forkortet: rigsbefuldmægtiget) fra sin forgænger, Cecil von Renthe-Fink, der havde haft den siden besættelsens begyndelse. Karrierediplomaten Renthe-Fink, som hørte til det nationalkonservative miljø, havde allerede før besættelsen (siden juli 1936) været gesandt for det tyske Udenrigsministerium i København. Hans titel var imidlertid blevet ændret efter angrebet i april 1940 for at tydeliggøre, at forholdet mellem Det Tyske Rige og Danmark måske ikke formelt, men i praksis, var ændret som følge af den militære besættelse. Den "rigsbefuldmægtigede" refererede dog fortsat til det tyske Udenrigsministerium, og den mellemstatslige relation mellem Berlin og København blev fortsat håndteret ad denne kanal.

Med Best, som under Heydrich havde været en af grundlæggerne af Reichssicherheitshauptamt (RSHA), placerede Berlin i 1942 ikke blot en fremtrædende repræsentant for den "kompromisløse generation"³² i spidsen for besættelsesstyret, det var også et kraftigt signal til den danske regering. Den konkrete anledning til ommøbleringen var kommet i slutningen af september 1942 med den absurde "telegramkrise:" Kong Christian 10. havde per telegram svaret meget kortfattet på den fødselsdagslykønskning, som Hitler havde sendt, og det benyttede Hitler som

³¹ Bd. 9, dok. nr. 266, s. 443.

³² Michael Wildt: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburg 2003.

anledning til få luft for sin indestængte frustration over udviklingen i Danmark ved at kalde Renthe-Fink tilbage fra København og sende den danske gesandt i Berlin, Carl Otto Mohr, hjem til Danmark.³³

Med sin forflyttelse til København fik Best en "ny chance" hos SS, efter at han i 1940 som følge af uenigheder om personalerekrutteringen i RSHA var faldet i unåde hos Himmler og ikke mindst Heydrich. Det havde ført til, at han i midten af 1940 var blevet "skubbet ud" til Paris, på en post som administrationschef hos den militære øverstbefalende i Frankrig.³⁴ Efter Heydrichs død i begyndelsen af juni 1942 blev det igen muligt at få adgang til Himmler og dermed et nyt hverv, også fordi Himmler på dette tidspunkt arbejdede på at få stærkere indflydelse i det tyske Udenrigsministerium og derfor ønskede at indsætte højtstående SS-ledere i repræsentationerne i udlandet. Best var med sit ønske om en ny stilling på rette tid og sted.³⁵ Best virkede desuden som den rette mand til at øge presset på den danske regering, uden at det nødvendigvis skulle medføre en principiel ændring af besættelsesmodellen.

Han kom til et land, som indtil da næsten havde været helt skånet for krigen, og hvis økonomiske og handelsmæssige ressourcer, især landbruget, var af enorm betydning for Tyskland. Militærstrategisk havde Danmark i den første del af krigen ikke spillet nogen central rolle for Det Tyske Rige. Det var først og fremmest blevet besat af en anden grund, nemlig for at sikre forbindelsen til det besatte Norge. Men nu, i den anden halvdel af krigen, efter den fejlslagne "blitzkrieg" og tilbagegangen på fronterne, kom der mere fokus på Danmark i den tyske krigsførelse. Det kom ikke mindst til udtryk i den forcerede udbygning af Atlantvolden på den jyske vestkyst, hvor ledelsen af værnemagten frygtede, at de allierede skulle gå i land.

Besættelsesmagten blev stadig mere nervøs og reagerede stadigt hårdere. Det skyldtes også andre faktorer: Den sabotage, som den stadigt voksende danske modstandsbevægelse udøvede med støtte fra engelske SOE-enheder, den stigende modstand på de danske værfter og i industrivirksomheder, som var centrale for den tyske krigsførelse, og en stadigt mere udtrykt modvilje i den danske befolkning (delvist også blandt danske politikere). Denne, set fra tysk side, tilspidsede situation var den egentlige årsag til personaleudskiftningen, der også blev gennemført i ledelsen af de tyske tropper i Danmark. General Erich

³³ I bd. 1, dokument 5 og 6, s. 393 f.

³⁴ Se Robert Gerwarth: *Hitler's Hangman. The life of Heydrich*, London 2012, s. 165, 176f.

³⁵ Se Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*, Bonn 1996, s. 319-322.

Lüdke blev erstattet af general Hermann von Hanneken, som Hitler indskærpede at håndhæve værnemagtens interesser med hård hånd.³⁶ Om Lüdke blev det sagt, at han ligesom Renthe-Fink havde optrådt for “slapt” over for danskerne.

Danmarks stilling i den tyske magtsfære skulle altså omdefineres, og forskellige magtgrupperinger i Tyskland udviklede deres egne forestillinger om, hvordan det skulle ske. Især skulle samarbejdet mellem værnemagten (Hanneken) og Udenrigsministeriet (Best) vise sig at blive problematisk – noget der prægede resten af besættelsestiden. Men også Himmler og RSHA forsøgte at opnå større indflydelse på forvaltningen af besættelsesstyret. I dette polykratiske virvar, som blev en stadigt større realitet i Danmark, skulle Best manøvrere gesvindt for at realisere sine egne forestillinger om effektiv besættelsesforvaltning. Han havde allerede skitseret dem et år før sin forflyttelse: I august/september 1941 havde han besøgt hovedstæderne i de vest- og nordeuropæiske lande, som stod under tysk fremmedherredømme, for at undersøge de respektive besættelsesmyndigheder. Han opsamlede sine betragtninger i en omfangsrig rapport: *De tyske opsynsforvaltninger i Frankrig, Belgien, Holland, Norge, Danmark og Protektoratet Böhmen og Mähren. Kun til tjenstlig brug!*³⁷

Lidet overraskende kommer han i rapporten frem til den konklusion, at de omkostninger af administrativ og anden art, som er forbundet med et besættelsesstyre, er langt mindre i Danmark end i de andre nævnte lande. Når det kommer til at udnytte landets økonomiske ressourcer, er denne form for opsynsforvaltning ifølge Best også bedst. Et år senere sidder han så selv i spidsen for denne optimale besættelsesforvaltning, og har nu den udfordring foran sig at få det til at fungere i praksis i dagligdagen. I de to år, hvor han var administrationschef ved den franske militærforvaltning, havde han dog allerede vist snilde og behændighed, og han havde en stor del af æren for, at samarbejdet med de franske myndigheder forløb næsten gnidningsløst.³⁸

I modsætning til de noget oppustede tyske besættelsesadministrationer i andre besatte lande, havde Best i Danmark kun en lille forvaltning til at holde “opsyn” med den danske regering og det administrative system, og han havde ingen direkte ret til at gribe ind i landets udøvende og lovgivende magtapparat. Alligevel var den rigsbefuldmægtigede et skæringspunkt for den tyske magtudøvelse. Han var imidlertid nok den

³⁶ Bd. 1, dok. nr. 21, s. 410-12, notat fra 3.10.1942

³⁷ Gengivet i bd. 1, dok. nr. 3, s. 351-379.

³⁸ Se Herbert: *Best*, s. 251-322.

højest placerede tyske magtinstans i landet, men havde alligevel ingen myndighed over for de andre besættelsesinstanser, såsom lederne af værnemagten, Kriegsmarine, Luftwaffe, Rüstungsstab Dänemark, det tyske politi og SS – for blot at nævne de vigtigste.

Den korrespondance og de dokumenter, som er medtaget i udgaven, viser gennemgående, hvordan Best i sin implementering af besættelsesmodellen kaldet “opsigtsforvaltning” i stigende grad kom i konflikt med besættelsens realiteter. Disse realiteter er grundigt udforsket og beskrevet i den danske historiske forskning.³⁹ Man kan derfor ikke forvente at hente virkeligt grundlæggende nye erkendelser i denne udgave. Alligevel giver den usædvanligt fyldige og hyppige overlevering – hver dag i Bests to et halvt år lange herredømme i Danmark er portrætteret gennem et eller flere dokumenter – mulighed for at nuancere enkeltaspekter eller at vægte vurderinger anderledes. For at tage et eksempel: Bests håndtering af det danske nationalsocialistiske parti DNSAP og dets “fører” Frits Clausen. Hitler havde ved Bests afsked før rejsen til København krævet, at de danske nazister skulle være en del af en kommende, lovlig regering. Best indså dog straks, at partiet og dets “fører” på alle måder var marginaliseret og dermed ubrugeligt, og at det derfor ville være umuligt at overtale de demokratiske partier i samlingsregeringen til at acceptere Clausen. Få dage efter at Best havde overtaget posten, blev der givet besked til Berlin om dannelsen af en ny dansk regering under den tidligere udenrigsminister Erik Scavenius, med den kortfattede tilføjelse, at “Clausen foreløbig ikke ønsker at være en del af regeringen”.⁴⁰ Hvordan Clausen nåede frem til dette ønske, ses i et andet telegram til SS-Hauptamt: DNSAP og særligt Clausen havde fået at vide, at de derigennem ville blive sparet for at bære medansvaret for det, den nye regering i fremtiden ville “skulle sluge af ubehagelige ting”.⁴¹

Også selvom Best tillagde samarbejdsforholdet til den danske regering større værdi end Clausen og hans partis politiske krav, spillede de danske nazister, som dokumenterne viser, alligevel en rolle i Bests magtkalkule. Deres partipolitiske presseorgan blev gavmildt understøttet, og det blev brugt som talerør for at formidle besættelsespolitiske tiltag og ideologiske holdninger til den danske offentlighed. Idet muligheden for at indsætte Clausen (som hans norske pendant Quisling) som statsminister ikke helt var taget af bordet, brugte Best den som pressionsmiddel over

³⁹ Se herom den 680 siders lange bibliografi af John T. Lauridsen, *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi*, 2002.

⁴⁰ Bd. 1, s. 584; telegram fra 9.11.1942.

⁴¹ Ibid. s. 585.

for den danske regering, såfremt den satte de tyske krav hindringer i vejen. Det er interessant at sammenligne dokumenterne om emnet i denne udgave med Bests senere fremstilling af det, som han dikterede til journalisten Sigfried Matlok. I den fremstilling skulle han (altså Best) angiveligt have sørget for, at DNSAP som politisk faktor blev fuldstændigt sat ud af spillet.⁴²

I marts 1943 demonstrerede Best på bemærkelsesværdig vis sin besættelsespolitiske kurs, idet han tillod frie valg (DKP var under alle omstændigheder forbudt). Partierne i samlingsregeringen vandt stort, og det blev af begge sider læst som en slags folkeafstemning om samarbejdspolitikken: "Statsministeren viste sig meget tilfreds med valgets udfald og fastslog, at nu havde han, der så ofte var blevet hængt ud som forræder, opnået, at befolkningen havde anerkendt ham og hans politik".⁴³

Rent formelt ændrede den rigsbefuldmægtigedes "rådgivende" – som den fra tysk side blev set – funktion i forholdet til den danske regering sig ikke meget indtil midten af 1943. I praksis blev presset på regeringen for at forholde sig imødekommende over for besættelsesmagtens "ønsker" imidlertid bestandigt (og ofte succesfuldt) intensiveret. Best undgik dog at føre en alt for hård politik over for Danmark. Det ville i sidste instans have haft som konsekvens, at det tyske løfte af 9. april 1940 om at bevare landets uafhængighed ville blive trukket tilbage, og det kunne føre til, at besættelsesmagten blev til et rigskommissariat efter norsk mønster.

I slutningen af august 1943 faldt det hidtidige arrangement dog fra hinanden, da den danske regering nægtede at besvare en protest-, strejke- og sabotagebølge, som regeringen selv havde fordømt, med idømmelse af dødsstraffe og fængsel til anførerne af opstanden. Værnemagtschefen (Hanneken) erklærede derfor den 29. august militær undtagelsestilstand, der varede i seks uger. Det danske militær (som indtil da ifølge en aftale af 9. april 1940 havde kunnet blive under våben) blev afvæbnet og delvist interneret, og kong Christian 10. blev nærmest sat i husarrest. Den danske regering indstillede derefter samarbejdet med besættelsesmagten og erklærede, at den gik af.

Forskere haft forskellige briller på, når de har skullet vurdere den 29. august som et vendepunkt i besættelseshistorien, begivenhederne i de forudgående uger og de to protagonister Best og von Hannekens

⁴² Se Siegfried Matlok: *Werner Best, Dänemark in Hitlers Hand*, Husum 1988, s. 195; dansk udgave: *Danmark i Hitlers hånd*, 1989, s. 60 f. Selvfremstillingen i denne publikation videreføres også af U. Herbert (*Best*, s. 334).

⁴³ Bd. 2, dok. nr. 275, s. 392; Best til Udenrigsministeriet, 24.3.1943.

ageren. Hans Kirchhoff henviser i sin bredt anerkendte fortolkning af det såkaldte augustoprør til, at Bests rapporter til Berlin om strejkerne og sabotagen i sommeren 1943 var påfaldende tilbageholdende eller slet ikke blev sendt. Det forklarer han med, at Best ikke ville sætte samarbejdet med Scavenius på spil og derfor forsøgte at undgå de forventeligt hårde krav, som kunne komme fra Berlin. Best havde angiveligt ikke haft nogen indflydelse på, at von Hanneken på befaling fra OKW interverenerede og dermed eskalerede situationen, fordi han ikke kendte til befalingen, før det var sket.⁴⁴ Det spørgsmål, som stilles mange forskellige steder, nemlig om von Hanneken igennem sine tilbageholdende meldinger til OKW forsøgte at gøre Best ansvarlig for uroen i landet for dermed at vælte ham og selv blive militær øverstbefalende, er ikke mindst blevet fremsat af Best selv i efterkrigserindringerne, dog uden at han leverer håndfaste beviser for det. Udgaven giver ikke nærmere svar på dette spørgsmål. Det er derimod interessant at se, at Best i Berlin under "krisen" antydede muligheden af, at gøre ham til rigskommisær som i Norge eller Holland, hvilket ikke blev til noget, især fordi Ribbentrop var imod det.⁴⁵ Ellers ville Ribbentrop nemlig have mistet et af de sidste udenrigspolitiske områder, han havde indflydelse på.

I begyndelsen af oktober, da undtagelsestilstanden blev ophævet, fik Best en ny "medspiller" på den danske scene: Han fik tildelt en "højere SS- og politifører" ved navn Günther Pancke. Men Pancke blev side- og ikke understillet Best, og det styrkede ikke just Bests position. "Jeg tror, at samarbejdet mellem Dem vil blive så harmonisk, at det slet ikke bliver nødvendigt at veksle ord om det," skrev Himmler i brevet, hvor han bekendtgjorde det. Det kunne Best meget vel forstå som en truende undertone.⁴⁶ Best havde tidligere – forgæves – foreslået, selv at skulle overtage rollen som HSSPF i tilgift til sin rolle som rigsbefuldmægtiget.⁴⁷

I midten af oktober 1943 vendte den gensidige tysk-danske forståelse tilbage til det politiske status quo før krisen. Dog var det ikke længere Scavenius-regeringen, der var Bests forhandlingspartner, idet regeringen ikke var genindtrådt i embedet efter konflikten, men et udvalg bestående af højtstående civile embedsmænd fra departementerne under ledelse af kontorchef i Udenrigsministeriet Nils Svenningsen. Udvalget handlede dog i overensstemmelse med de ønsker, som politikerne i

⁴⁴ Se Hans Kirchhoff: *Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald. Forudsætninger og forløb. En studie i kollaboration og modstand*, 1976, kap. 16.

⁴⁵ Derom i bd. 3, dok. nr. 242, 260, 282, 283.

⁴⁶ Bd. 4, dok. nr. 210, s. 247, Himmler til Best, 1./2.10.1943.

⁴⁷ Bd. 4, dok. nr. 218, s. 256 f., notat Karl Ritter (RAM), 2.10.1943.

den tilbagetrådte regering i det skjulte fremkom med. Selvom Folketinget og regeringen havde trukket sig tilbage, ser forskningen, trods de skærpede tyske sikkerhedspolitimæssige sanktioner, i overvejende grad departementschefstyret som en fortsættelse af forhandlings- eller samarbejdspolitikken.

I det sidste halvandet år som rigsbefuldmægtiget mente Best ifølge sin egen beskrivelse, at han stod i en konstant, "opslidende tofrontskamp".⁴⁸ Kampen gav sig udslag i, at han på den ene side skulle varetage de tyske interesser i Danmark med "alle de midler, han havde fået stillet til rådighed", især i forhold til at bekæmpe den voksende modstandsbevægelse, uden dermed at vende danskerne endnu mere imod besættelsesmagten. På den anden side måtte han bruge tid på at "afværge, eller i det mindste svække" de angiveligt "stadigt flere indgreb" fra andre tyske instanser, både i de danske forhold og især i hans kompetenceområder. Det sidste kan ikke afvises. Imidlertid viser dokumenterne også, at Best var involveret i undertrykkende og udnyttende initiativer i et langt større omfang, end han senere angiver, både i de skrifter, som skulle retfærdiggøre ham og i udtalelser i retten og til journalister. Mod slutningen af krigen blev SD og Gestapo dog under alle omstændigheder en reel konkurrent for den rigsbefuldmægtigede i forsøget på at kontrollere Danmark.

I forskningen har det især været Bests rolle i forbindelse med den såkaldte jødeaktion den 1.-2. oktober 1943, hvor de danske jøder i nattens mulm og mørke skulle have været pågrebet og sendt til tyske koncentrationslejre, der har været i fokus. Jøderne kendte imidlertid allerede før aktionen til planerne, og derfor blev langt størsteparten af de danske jøder, der overvejende levede i København og omegn, reddet til Sverige over Øresund ved danske fiskeres og bådejeres hjælp i en forbilledlig, spontan redningsaktion. Ud af ca. 6.000 jøder blev kun 202 taget til fange af det tyske politi.⁴⁹ De blev deporteret til koncentrationslejren i Theresienstadt.

Det betød dog ikke, at Holocausts bagmænd ikke havde skænket de danske jøder en tanke siden besættelsen. På Wannseekonferencen i januar 1942 blev der også talt om Danmark. At der ikke skete større pågribelser og deportationer af danske jøder fra hele landet under Renthe-Fink skyldtes dels Renthe-Fink selv og dels den særlige status, som Danmark havde i det tyske suverænitetssområde. Som det bliver tydeligt i denne udgivelse, havde Renthe-Fink så tidligt som i april 1940,

⁴⁸ Best: *Dänemark in Hitlers Hand*, s. 43ff.

⁴⁹ Bd. 4, dok. 215, s. 251 f., Bests telegram til RSHA, 2.10.1943.

og indtil han blev kaldt tilbage i 1942, understreget i sine rapporter til det tyske udenrigsministerium, at tvangsforanstaltninger over for den jødiske befolkning ville være katastrofale for det tysk-danske forhold, ikke mindst det økonomiske og handelsmæssige forhold.⁵⁰ Best fortsatte denne linje for at forhindre, at antijødiske forholdsregler skulle blive iværksat i Danmark som i de andre besatte lande. Han var endog i slutningen af juni 1943 i stand til at opnå, at Himmler besluttede, at "jødeforholdsregler" foreløbigt skulle undlades på "det jødepolitiske område" i Danmark.⁵¹ Man må antage, at Best, hvilket han havde demonstreret i Frankrig, ikke afviste det nazistiske regimes jødeforfølgelser i sig selv, men at han simpelthen handlede taktisk i Danmark for ikke at bringe sit besættelsespolitiske koncept i fare. At han i et telegram til det tyske udenrigsministerium foreslog at gennemføre en aktion mod de danske jøder,⁵² som han tre uger senere tydeligvis selv saboterede, da den stod for at skulle gennemføres, har været genstand for mange undersøgelser og kontroverser i forskningen.⁵³ Bests rolle i sammenhæng med den såkaldte modterror, som SiPo arrangerede for at bekæmpe modstandsbevægelsen fra slutningen af 1943, har også været genstand for heftig diskussion i forskningen.

Mange af de dokumenter, som gengives i udgaven, handler om besættelsesmagtens økonomiske og handelsmæssige interesser. De giver et interessant indblik i, hvordan man kunne udnytte de danske ressourcer optimalt uden at anvende de tvangsforanstaltninger, som var normale i de andre besatte lande. Det gjaldt selv de omfangsrige anlægsarbejder, som blev iværksat i anden halvdel af krigen (Atlantvolden), hvor der oftest var så mange danske arbejdskraft til rådighed, at det ikke blev nødvendigt at anvende krigsfanger eller tvangsarbejdere – som for eksempel i Norge.

Ud over gengivelsen og den udførlige kommentering af dokumenterne, skal især udgavens omfangsrige indledning, der er trykt på såvel dansk som i tysk oversættelse i bind 1 (begge omkring 170 s.), fremhæves.⁵⁴ Den behandler først og fremmest den overmåde komplicerede

⁵⁰ Se derom også John T. Lauridsen: Akter til "jødespørgsmålet" i Danmark april 1940 til august 1943. *Danske Magazin* 50:2, 2008, s. 477-606.

⁵¹ Bd. 3, dok. 143, s. 220f.

⁵² Bd. 4, dok. 33, s. 42-44, Best an AA, 8.9.1943.

⁵³ I bd. 1 giver Lauridsen på s. 277-89 en meget vidende opsummering af disse kontroverser.

⁵⁴ I mellemtiden er indledningen udkommet i en enkeltstående udgave sammen med diverse nøgledokumenter samt bilag fra bind 10. John T. Lauridsen: *Tysk besættelsespolitik*

arkivsituation, de omfattende arkivundersøgelser, rekonstruktionen og sorteringen af materialet. Desuden gør udgiveren rede for udvælgelseskriterierne og giver et overblik over det kildegrundlag, som den hidtidige (overvejende danske) forskning i besættelsen hviler på. Forskningsoversigten er i sig selv en præstation. Indledningen tager alle de vigtigste temaer i besættelsesforskningen op, og analyserer med kritiske briller den måde, som de er blevet behandlet på i historieskrivningen.

Det indsnævrer naturligvis udgavens målgruppe, at de særdeles grundigt researchede og til tider endog meget omfangsrige introduktioner og kommentarer til dokumenterne – forståeligt nok – kun er trykt på dansk. Man må dog medregne, at en oversættelse af dem ville have gjort udgaven et til to bind større.

Bind 10 indeholder en stor mængde tabeller. For at nævne de vigtigste: En kronologi over besættelsespolitikken, en liste over henrettelser mellem august 1943 og april 1945, en oversigt over såkaldte modterroraktioner 1943-45 og over anholdelser foretaget af Gestapo, samt flere oversigter over arbejdsfordeling og personale hos den rigsbefuldmægtigede og det tyske politi i Danmark. Der er også forskellige tabeller, som illustrerer udnyttelsen af den danske samfundsøkonomi og hvervningen af krigsfrivillige samt rekruttering af arbejdskraft både til Tyskland og Danmark (befæstningsbyggerierne). Desuden er den oversigt over jernbanesabotage, som Aage Trommer udfærdigede allerede i 1971, for første gang blevet trykt. I bindet forefindes også en 50-sides kilde- og litteraturfortegnelse (som rækker til 2012) samt et omfattende navne-, sted- og personregister på 120 sider, som gør det muligt hurtigt og præcist at finde det, man leder efter. Bind 10 udgør med sine 453 sider i sig selv et reelt besættelsestidsleksikon.

Som allerede nævnt, er det ikke kun Bests korrespondance med det tyske Udenrigsministerium og andre institutioner, som er taget med i udgaven. Op mod halvdelen af dokumenterne stammer fra andre (tyske) aktører i Danmark og i Tyskland. Overordnet viser de, at Best tit ikke holdt sig til de anvisninger, han modtog fra Berlin. Hvis de gik imod hans egne forestillinger, kunne han enten vælge at forhale dem, tilpasse dem sin egen fortolkning eller simpelthen handle på egen hånd. Han var også tit uenig i værnemagtens tvangsforanstaltninger i Danmark, og han gjorde sit for at mildne dem, hvilket da også blev holdt ham til gode i den efterfølgende krigsforbryderretssag. Hans rolle i forbindelse med SiPos terrorhandlinger er dog fortsat uklar. For så vidt giver denne

kildeudgave et modsætningsfyldt billede af personen Best og hans rolle – et billede, som på mange måder er mere komplekst, end det hidtil er blevet fremstillet i forskningen. Den relativiserer også en tese om Bests position efter oktober 1943, som har verseret i den danske forskning, nemlig at Best i stadig højere grad skulle være blevet “mast” mellem værnemagten og sikkerhedspolitiet.⁵⁵ Godt nok fik militæret og den tyske politik mere betydning i de sidste krigsmåneder, men Best var alligevel, som dokumenterne viser, i stand til at skaffe sig spillerum nok til at sætte sin politik igennem, når det var nødvendigt.

Alt i alt er der dog ikke noget virkeligt grundlæggende nyt at hente i denne kildeudgave. Imidlertid giver den et kompakt indblik i besættelsespolitikken set fra det tyske politiske og militære ledelsesniveau. Dermed giver den mulighed for at rekonstruere hverdagen under besættelsen og at nuancere og sætte nye perspektiver på historien. Som arbejdsgrundlag for en samlet fremstilling af det tyske besættelsesstyre i Danmark – hvilket fortsat er ønskværdigt – vil denne udgave med sine særdeles grundige noter og kommentarer derfor være helt uomgængelig.

Robert Bohn

⁵⁵ Sml. bd. 1, s. 321.

